

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
In the Name of Allah, the Compassionate the Merciful

سرشناسه:	جبرئیلی جلودار، عبدالله، ۱۳۵۸
عنوان و نام پدیدآور:	جریان‌شناسی تفسیر عقلی اعتزال نو در مغرب عربی معاصر
مؤلف:	عبدالله جبرئیلی جلودار.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری:	۵۰۰ ص
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۳۱۵-۳۹۶-۹
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۴۶۷]-۵۰۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع:	نومعتزله - عقاید / معتزله -- عقاید
شناسه افزوده:	جامعة المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
رده بندی کنگره:	۲/۲۳۷BP
رده بندی دیویی:	۵۲۲/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی:	۹۹۵۳۱۵۸
این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است	BP1635

جریان‌شناسی تفسیر عقلی اعتزال نو در مغرب عربی معاصر

مؤلف: عبدالله جبرئیلی جلودار

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

* ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸

تلفن: ۰۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ / ۰۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۹ +۹۸

* ایران، قم، بلوار امین، سه‌راه سالاریه

تلفن: ۰۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶ +۹۸

pub_almustafa

pub-almustafa.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند

* مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت

* مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری

* ناظر فنی: سید محمدرضا جعفری

* ناظر چاپ: ایوب جمالی

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

جریان شناسی تفسیر عقلی اعتزال نو در مغرب عربی معاصر

عبدالله جبرئیلی جلودار

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فراوری اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد. جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی و پژوهشی، در گرو نظام منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون آموزشی و پژوهشی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

مقدمه	۱۱
فصل اول: پیشینه	۱۵
پیشینه عام	۱۵
پیشینه خاص	۲۴
نواوری تحقیق	۳۶
فصل دوم: مفهوم‌شناسی	۳۷
تفسیر	۳۷
۱. تفسیر در لغت	۳۷
۲. تفسیر در اصطلاح	۴۰
جمع‌بندی معنای تفسیر	۴۲
عقل	۴۳
۱. عقل در لغت	۴۳
۲. عقل در اصطلاح	۴۵
تفسیر عقلی	۴۷
تأویل	۵۱
نقل	۵۵
۱. نقل در لغت	۵۵
۲. نقل در اصطلاح	۵۵

- سنت ۵۶
۱. سنت در لغت ۵۶
۲. سنت در اصطلاح ۵۸
- جریان و جریان‌شناسی ۶۰
- اعتزال ۶۲
- مفهوم‌شناسی عقل از نگاه نومعتزله ۶۷
- مفهوم عقل ۶۷
- مفهوم‌شناسی نقل در نگاه نومعتزله ۷۳
- جمع‌بندی ۷۵
- فصل سوم: خاستگاه اولیه جریان تفسیری عقل‌گرای نواعتزالی و سیر تطور آن ۷۷
- شباهت‌ها و تفاوت‌های معتزله و نومعتزله ۷۸
۱. وجوه تشابه ۷۹
- الف) مشابهت در عقل‌گرایی ۷۹
- ب) مشابهت در مواجهه با شبهات سایر ادیان ۸۱
- ج) مشابهت در تلاش برای آشتی بین ادیان و مذاهب ۸۴
- د) مشابهت در اعتقاد به اصول خمس ۸۸
- هـ) مشابهت در تمایل به شیعه ۹۰
۲. وجوه تفاوت و تمایز ۹۲
- الف) تفاوت در شالوده تعالیم ۹۲
- ب) تفاوت در مبانی عقلی ۹۳
- ج) تفاوت در لوازم عقل‌گرایی ۹۵
- د) تفاوت در علم‌گرایی در تفسیر قرآن ۹۶
- خاستگاه و سیر تطور جریان عقل‌گرای نواعتزالی ۱۰۰
۱. خاستگاه اولیه و مرحله پیدایش و تکوین تفکر نواعتزالی ۱۰۰
- الف) پاسخ‌گو نبودن تفسیر سنتی به نیازهای زمان ۱۰۱
- ب) توجه به اقتضائات اجتماعی در تفسیر قرآن ۱۰۳

- ج) ظهور نهضت‌های اصلاح دینی _____ ۱۰۴
- د) محمد عبده (۱۸۴۹ - ۱۹۰۵م) _____ ۱۰۵
- هـ) رشید رضا (۱۸۶۵ - ۱۹۳۵ م) _____ ۱۰۹
- و) علی عبد الرازق (۱۸۸۸ - ۱۹۶۶م) _____ ۱۱۷
- ز) امین خولی (۱۸۹۵ - ۱۹۶۶م) _____ ۱۲۲
- ح) محمد احمد خلف الله (۱۹۰۴ - ۱۹۸۳م) _____ ۱۲۷
۲. مرحله گسترش و تثبیت _____ ۱۳۷
- الف) محمد آرکون (۱۹۲۸ - ۲۰۱۰م) _____ ۱۴۲
- ب) محمد عابد الجابری (۱۹۳۶ - ۲۰۱۰م) _____ ۱۴۸
- ج) نصر حامد ابو زید (۱۹۴۳ - ۲۰۱۰م) _____ ۱۵۶
- د) حسن حنفی (۱۹۳۵ - ۲۰۲۱م) _____ ۱۷۰
- جمع‌بندی _____ ۱۷۶
- فصل چهارم: مبانی تفسیری نومعتزلیان مغرب عربی معاصر** _____ ۱۷۹
- مفهوم «مبانی تفسیری» _____ ۱۸۰
- مبانی معرفت‌شناختی _____ ۱۸۱
۱. اتکا بر عقل خودبنیاد _____ ۱۸۳
۲. نسبی‌گرایی معرفتی _____ ۱۹۴
- پیامدهای نسبی‌گرایی معرفتی نومعتزله _____ ۱۹۷
- مبانی هستی‌شناختی فهم متن دینی _____ ۲۰۹
۱. واقع‌گرایی حسی و انکار واقعیت‌های غیر مادی _____ ۲۱۰
۲. طبیعت‌گرایی _____ ۲۱۱
- مبانی انسان‌شناختی _____ ۲۱۵
۱. انسان‌گرایی و انسان‌محوری _____ ۲۱۷
۲. انسان‌مداری تفسیری نومعتزله _____ ۲۱۹
- مبانی ارزش‌شناختی _____ ۲۲۶
- نسبی‌گرایی اخلاقی _____ ۲۲۷

- ۲۳۲ _____ مبانی دین‌شناختی
- ۲۳۲ _____ ۱. اعتقاد به جدایی دین از ساحت زندگی اجتماعی انسان
- ۲۴۱ _____ ۲. تاریخ‌مندی قرآن و احکام حقوقی و اخلاقی آن
- ۲۵۳ _____ جمع‌بندی
- ۲۵۷ _____ فصل پنجم: شاخصه‌های تفسیری نومعتزله مغرب عربی معاصر
- ۲۵۷ _____ تجربه‌گرایی
- ۲۵۸ _____ تجربه‌گرایی نومعتزله در تفسیر
- ۲۶۳ _____ علم‌زدگی
- ۲۶۳ _____ ۱. معنای علم‌زدگی
- ۲۶۵ _____ ۲. خاستگاه علم‌زدگی
- ۲۶۶ _____ ۳. علم‌زدگی در تفسیر
- ۲۶۹ _____ نقد سنت
- ۲۶۹ _____ ۱. نقد سنت در اندیشه‌های دین‌پژوهانه نصر حامد ابو زید
- ۲۷۳ _____ الف) ابو زید و نگاه تاریخی به سنت
- ۲۷۴ _____ ب) قداست نداشتن و وحیانی نبودن سنت پیامبر اکرم ﷺ
- ۲۷۷ _____ ۲. نقد سنت در اندیشه محمد آرکون
- ۲۸۳ _____ ۳. نقد سنت در اندیشه حسن حنفی
- ۲۸۶ _____ الف) تأثیرپذیری حنفی از رویکرد هوسرلی
- ۲۸۸ _____ ب) نقد سنت با رویکرد اومانیسمی
- ۲۸۹ _____ ج) قداست‌زدایی از سنت
- ۲۹۱ _____ تلاش برای برقراری پیوند بین دین و مدرنیته
- ۲۹۲ _____ ۱. معنای مدرن و مدرنیته
- ۲۹۳ _____ ۲. نومعتزله و ایجاد پیوند بین سنت و مدرنیته
- ۲۹۹ _____ تأویل‌گرایی
- ۲۹۹ _____ ۱. تلقی خاص نومعتزله از تأویل با رویکرد تاریخت
- ۳۱۴ _____ جمع‌بندی

- فصل ششم: آسیب‌های تفسیری جریان نومعتزله مغرب عربی معاصر _____ ۳۱۵
- آسیب‌های مبنایی _____ ۳۱۶
۱. آسیب‌های مبنایی معرفت‌شناختی نومعتزله _____ ۳۱۶
- الف) نگرش حس‌گرایانه به واقعیات فراطبیعی _____ ۳۱۶
- ب) نسبیت و تأثیرپذیری معرفت دینی از شرایط تاریخی _____ ۳۲۱
- ج) تلقی قرائت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از قرآن به عنوان فهم انسانی _____ ۳۲۷
۲. آسیب‌های مبنایی هستی‌شناختی نومعتزله _____ ۳۳۲
- الف) تغییر اندیشه درباره رابطه انسان، هستی و خدا _____ ۳۳۷
- ب) نفی امور متافیزیکی و رد تأثیر نیروی‌های فوق طبیعی بر امور زندگی _____ ۳۴۰
۳. آسیب‌های مبنایی انسان‌شناختی نومعتزله _____ ۳۴۹
- الف) تک‌ساحتی دیدن انسان _____ ۳۵۰
- ب) تکلیف‌گریزی و سلب مسئولیت از انسان _____ ۳۵۵
۴. آسیب‌های مبنایی ارزش‌شناختی نومعتزله _____ ۳۶۲
- الف) منظم کردن اصول و قواعد اخلاقی بر اساس عقل خودبنیاد _____ ۳۶۲
- ب) سعادت دنیوی، غایت در اخلاق نومعتزله _____ ۳۶۴
- ج) عدم جاودانگی ارزش‌های اخلاقی نزد نومعتزله _____ ۳۶۷
- آسیب‌های روشی _____ ۳۷۳
۱. محدود بودن کارکرد عقل و عدم توجه به نارسایی‌های آن _____ ۳۷۳
۲. نارسایی حس و تجربه در فهم و تفسیر قرآن _____ ۳۸۱
۳. نگاه نقادانه افراطی به سنت _____ ۳۸۶
۴. تأثیرپذیری از هرمنوتیک فلسفی و تمایزگذاری بین دین و معرفت دینی _____ ۳۹۵
۵. یکسان‌انگاری تفسیر و تأویل قرآن و تأویل‌گرایی بی‌ضابطه _____ ۳۹۸
- آسیب‌های دین‌شناختی _____ ۴۰۶
۱. فرو کاستن وحی به تجربه دینی _____ ۴۰۶
۲. محدودسازی قلمرو سنت _____ ۴۱۴
۳. رویکرد تاریخی به سنت _____ ۴۲۱
۴. امتناع رسیدن به دین واقعی _____ ۴۳۵

۴۳۸. بشری شدن دین _____
۴۴۲. لزوم تغییر مستمر دین و عدم جاودانگی قرآن _____
۴۵۱. جمع‌بندی _____
۴۵۵. نتایج و پیشنهادها _____
۴۵۶. نتایج _____
۴۶۵. پیشنهادها _____
۴۶۷. منابع و مأخذ _____
۴۶۷. کتاب‌ها _____
۴۹۳. مقالات _____
۴۹۷. پایان‌نامه‌ها _____
۴۹۸. سایت‌ها _____
۵۰۰. منابع انگلیسی _____

مقدمه

در قرن نوزدهم شاهد جریانی فکری در کشورهای اسلامی بودیم که بعدها «اعتزال نو» نامیده شد. از این نام در محافل و کشورهای عربی بیشتر به «الاعتزال الحديث» و «المعتزلة الجدد» یاد می‌شود. گرچه معتزلیان جدید در برخی از مبانی معرفتی و کلامی با معتزله قدیم اشتراکات و تشابهاتی دارند، اما در تعریف عقل، نوع نگاه به دین، روش فهم نصوص دینی و همچنین در حوزه مسائلی که درگیر با آن هستند، از اساس با معتزله تاریخی متفاوتند.

یک تفاوت اساسی بین معتزله تاریخی و معتزله نو در این است که معتزله تاریخی، تعالیم خود را بر مبنای دین بنا می‌گذارند، اما اعتزالیان جدید ایده‌های خود را بر مبنای عقل محض بنیان می‌گذارند. آنها در مبانی عقلی نیز، با هم تفاوت دارند. معتزله قدیم بیشتر بر اساس مبانی عقلی و فلسفه توحیدی، به تبیین آموزه‌ها و استدلال بر تعالیم خود می‌پردازند، اما نومعتزلیان به اقتضای زمانی که در آن زیست می‌کنند و تأثیرپذیری از مدرنیته برای حل مسائل نظری، چاره را در استفاده از عقلانیت معطوف به مدرنیته می‌بینند.

این تفاوت بین اعتزال قدیم و جدید در نوع نگاه و رویکرد آنان به قرآن و فهم آن اثرگذار بوده است و لذا نومعتزله نسبت به اسلاف معتزلی خود، نگاه جدیدی در تعامل با قرآن مطرح کرده‌اند. آگاهی از پیشرفت و اقتدار غرب، توجه به عقب ماندگی جوامع اسلامی و تلاش برای برقراری سازگاری بین دین و مدرنیته، آنان را بر آن داشته تا رویکردی خاص را در تفسیر آیات قرآن در پیش گیرند.

شاخصه اصلی این جریان آن است که با تأثیرپذیری از دستاوردهای فکری دنیای غرب، درصدد حل مسائل سنت دینی از جمله در فهم قرآن برآمده و در این مسیر برای عقل، غیر از حد و مرزی که عقل برای خودش تعیین می‌کند هیچ حد و مرز دیگری قائل نیست. از این رو، به نظر می‌رسد که پژوهش شناخت خاستگاه و دستگاه معرفتی و نظری این جریان و تصویر و تحلیل موشکافانه آن و همچنین بررسی آسیب‌های گوناگون مبنایی، روشی و دین‌شناختی‌ای که متفکران این جریان در برداشت از قرآن دچار آن شده‌اند، امری بایسته تحقیق و درخور دقت نظر و بررسی جدی و جامع است که این کتاب عهده‌دار انجام آن است. برخی از این آسیب‌های مبنایی، روش و دین‌شناختی متفکران نومعتزله عبارتند از: نگرش حس‌گرایانه به واقعیات فراطبیعی در آیات، عدم تمایز منطق عقل از منطق حس در فهم آیات، آمیختگی مرز تفسیر مجاز عقلی با تفسیر به رأی، افراط در بهره‌گیری از عقل، عدم رعایت بین تأویل و تنزیل و خلط کردن دلالت ظاهر و باطن و دیگر آسیب‌ها.

به نظرم، تصویر پایه‌های فکری و مؤلفه‌های نظری این جریان در حوزه قرآن‌پژوهی و تفسیر و نقد علمی و روشمند اندیشه‌های محوری آن، می‌تواند به

فهم درست جریان‌های فکری دینی در جهان اسلام کمک کند و به انباشت تجربه‌های مفید در تحلیل جریان‌های مختلف تفسیر قرآن بیانجامد.

اصولاً شناخت جریان اعتزال نوکه داعیه تفسیر عقلی را دارند، همراه با شناخت مبانی و شاخصه‌های فکری آنها کمک زیادی به منطق فهم درست قرآن می‌کند و ما می‌توانیم با شناسایی شخصیت‌های محوری این جریان و تفاسیر آنها، نقاط ضعف و قوت آنها را شناسایی و کشف کرده و با آسیب‌شناسی دقیق نظریات آنها در تفسیر، از انحرافات که این جریان در حوزه فهم قرآن باعث آن شده، جلوگیری کنیم.